

Ko e Konivesio ‘a e Ngaahi Pule’anga Fakatahataha ki he totonu ‘a e Kakai Faingata’a’ia.

Talateu

‘Oku fakamanatu ‘e he taumu’a ngaue ni ki he ngaahi fonua fakavaha’a pule’anga ‘a e totonu ‘a e kakai ‘o fakafou ‘i ha aleapau, ‘a ia ko e ‘uhinga ia hono fa’ufa’u ‘a e Konivesio ni. ‘Oku ‘ikai foki ke ‘i ia ha ngaahi me’a ke fakafe’atungia’i ai ha kau mai ha fonua ki he Konivesio ni, ka ‘oku ha katoa atu pe ‘a hono fakaikiiki ‘oku ‘i he kupu ko ia ‘o e Konivesio ni.

Kupu 1: Ko e ngaahi ‘uhinga ‘o e Konivesio ni.

Ko e taumu’a foki ‘o e Konivesio ni ‘oku makatu’unga ia ‘i hono tokangaekina ‘a e tau’ataina mo malu kae pehe foki ki hono faka’apa’apa’i ‘a e si’i kakai koia ‘oku nau mo’ua ha ngaahi faingata’a fakaesino ‘o hange koia koe mamatea, noa(fa’ahinga ‘oku ‘ikai ke nau lava ‘o lea) mo ha ngaahi faingata’a fakaesino pe ‘a ia te ne malava ‘o uesia ‘a e ngaahi fiema’u ke mo’ui lelei ‘a e sino ‘o hange koe feohi he sosaieti ‘o hange ko ia ‘oku tau ma’u ‘e kitautolu ‘oku ‘ikai ke tau fokoutua he ngaahi faingata’a fakaesino ‘oku nau ma’u.

Kupu 2: Ko e ngaahi fakamatala nounou pe ko ha ‘uhinga mo e ngaahi founa fetu’utaki.

- Ko e fetu’utaki: ko e founa ‘eni ‘oku fakahoko’aki e fetu’utaki ‘a ia ‘oku kau ai ‘a e ngaahi lea hotau fonua pe ko ha ngaahi fonua pe, kau ki ai ‘a e ngaahi lea ‘oku ngaue’aki kiai ‘a hono ngaahi faka’ilonga ‘o fakafou ‘i he talanoa’aki a e nima(hange koe talanoa ‘a e kakai ‘oku nau noa pe ikai lava ‘o lea) ngaahi tohi laukonga, mata’itohi ma’ae kakai ‘oku kui, kae pehe ki he founa fetu’utaki fakatekinolosia fakataha mo e ngaahi founa kehekehe pe ‘o e fetu’utaki.
- Lea: Ko e ngaahi lea ‘oku kau kiai e ngaahi lea ‘oku tau lea’aki, ngaahi lea ‘oku ngaue’aki e faka’ilonga mo e ngaahi founa kehekehe pe ‘o e lea ‘oku ‘ikai ke lea’aki.
- Fakakehekehe’I ‘o e fa’ahinga ‘oku nau mo’ua he faingata’a fakaesino; ko e tukukehe’I koia ha taha pe ‘oku fakangatangata hano fakahoko ha ngaue pe ko ho’o ngaahi kehe’I ha tokotaha ko hono ‘uhinga pe ‘oku ne faingata’a’ia fakaesino. ‘E malava foki ke ha mai ai ‘a hono fakangatangata ‘a ‘enau totonu kau atu kiai mo ‘enau mo’ui fiefia, hange ko ha’anau kau ki ha fa’ahinga polokalama kau kiai mo ‘enau tau’ataina ke fakahoko ha ngaue pe ko ha fa’ahinga me’a ‘o tatau mo e kakai ‘oku ‘ikai ke nau fokoutua ‘i he faingata’a ni. ‘Oku kau atu foki heni mo ‘etau faka’ikai’i ‘enau totonu ke nau ma’u ‘a e talitali kakai lelei.

- Ngaahi fakafeangai ki he'enau ngaahi fiema'u: ko e ngaahi founa ko ia 'oku tau fakahoko ki ha'anau fa'ahinga fiema'u 'o hange ko ha ngaahi liliu 'oku totonu ke fai ai 'a e ngaahi fiema'u ke malava 'o fakafaingofua 'a kinautolu 'oku faingata'a'ia ki ha fo'i polokalama tu'upau ke nau ngaue'aki mo malava ai ken au fiefia ai pea ke ma'u ai 'a e tau'ataina kakato 'a e tangata 'o hange ko ia 'oku ma'u 'e he kakai kehe.
- Tisaini Faka'univeesi: Ko e ngaahi palani ngaue ko eni 'oku fokotu'utu'u ia 'o kau ki ai hono fa'u mo fokotu'utu'u 'a e ngaahi koloa,ngaahi feitu'u, polokalama mo e ngaahi tokoni 'i ha ngaahi founa kehekehe pe ki he kakai kotoa ke nau ngaue'aki 'i ha fa'ahinga faingamalie pe ka 'e 'ikai toe liliu. 'I he'ene pehe koe ngaahi tokoni mo e fale'I ki ha falukunga kakai 'oku nau mo'ua he faingata'a'ia ni 'e toki palani'i pe ia 'i he taimi 'e fiema'u ai.

Kupu 3: Founa Ngaue 'a e Konivesio.

Ko e ngaahi tefito'I founa ngaue 'a e konivesio ni 'oku fakatefito ia 'i he

- Faka'apa'apa'i 'a e ngaahi tukufakaholo, ko hoto ngeia mo e ngaahi totonu fakataautaha mo 'ene tau'ataina
- 'I kai ke ke faikehekehe'i ha taha faingata'a'ia meiate koe.
- Ko ho'o kau ki ha ngaahi fakataha'anga 'i he sosaieti 'oku ke kau kiai.
- Faka'apa'apa'i e kakai faingata'a'ia mo tali kinautolu 'i ha founa 'oku matu'aki fakafiemalie kiate kinautolu, mo ha ngaahi to'onga mo'ui kehe pe.
- Vahevahe tatau e ngaahi faingamalie
- Taukei ngaue
- Tatau pe fakafotunga ki he kakai tatau pe tangata pe fefine
- Faka'apa'apa'i e long'a'i fanau 'oku faingata'a'ia mo 'enau totonu ko hono malu'i ia kinautolu he ngaahi tu'unga 'oku nau 'i ai.

Kupu 4: Ngaahi Tefito'i Fatongia

Ko e ngaahi fonua kotoa 'oku nau fakapapau'i ko e kakai 'oku nau mo'ua he faingata'a'ia ken au fiefia 'o ma'u kotoa e totonu 'a e tangata mo e tau'ataina kakato 'o 'ikai fakafaikehekehe'i kinautolu koe'uhi ko 'enau faingata'a'ia.

‘Oku fakahoko ‘eni ‘i he lototaha ki ai e ngaahi fonua ni ke ke kau fakataha :

- Totonu ‘a e Konivesio
- Liliu e ngaahi lao mo ha ngaahi founa ‘e malava ke ta’ofi ai hono faikehekehe’i e kakai faingata’a’ia.
- Fakapapau’i ko e kau ‘ofisiale fakapule’anga ‘oku nau ngaue o fakatatau ki he ngaahi taumu’a ngaue ‘a e Konivesio.
- ‘Ikai ke kau ‘i ha fa’ahinga ‘oku nau fakahoko ‘a e fakafaikehekehe’i ‘a e kakai faingata’a’ia.
- Faka’ai’ai ke fakahoko ha fekumi mo fakatupu hake e ngaahi koloa mo e ngaahi tokoni, kae pehe ki hono fakafaingofua’I ke nau malava ‘o fakahoko e me’a kotoa pe tautau tefito ki he kakai ‘oku faingata’a’ia.
- ‘Oange ha ngaahi faingamalie ke nau ma’u ha ngaahi fakamatala ‘i he ngaahi founa fakatekinolosia ke tokoni ki he kakai ‘oku nau faingata’a’ia ‘o hange ko e ngaahi ngaue ‘oku lava ke fakatahataha’i ai kinautolu pea mo fakapotopoto foki.
- Fokotu’u ha ngaahi ako ki he totonu ‘a e kakai ‘oku faingata’a’ia ki he kakai ‘oku nau fengaue’aki mo e kakai ‘oku faingata’a’ia.
- Tufaki atu ‘a e ngaahi fakamatala fekau’aki mo e Konivesio ni ‘o fakatatau ki he lao fakavaha’a pule’anga pea vahevahe mo e ngaahi fakamatala ‘oku ‘ata ke ma’u ‘e ha fonua ‘o fekau’aki mo e ngaahi koloa,kae’uma’a ‘a e konga ‘oku fengaue’aki mo ha me’a faka’ekonomika,fakasosiale mo e ngaahi totonu fakasivilaise.
- Fakapapau’i ko e kakai koe ‘oku nau faingata’a’ia ‘o kau kiai mo e fanau ‘oku ‘i ai honau le’o ‘i ha fa’ahinga kupu pe ‘o e konivesio ‘oku fakahoko ‘i he ngaahi fonua oku nau fakafofonga’i kinautolu.

Kupu 5: Founa Ta’efilifili manako

‘Oku tui ‘a e ngaahi fonua ko e tokotaha kotoa pe ‘oku tatau ‘i he lao, ‘a ia ‘oku nau fakapapau’i ko e kakai koe ‘oku faingata’a’ia ‘oku ‘ikai ke ngaahi kovi’i kinautolu koe’uhi ko ‘enau faingata’a’ia pea ‘oku malu’i ‘e he lao ‘i ha ngaahi founa tatau ‘o hange ko e kakai kehe.

‘I hono fakapapau’i pe ‘oku ngaahi fakalelei’i kinautolu ‘oku fakahoko leva ‘e he ngaahi fonua ‘a e ngaahi founa ke fakapapau’i ko e kakai koe ‘oku faingata’a’ia ‘oku nau ma’u ha tokoni mavahe pe ko ha ngaahi liliu ma’a kinautolu ke malava ke nau ‘alu hake ai ki ha tu’unga tatau ‘o hange koe kakai ‘oku ‘ikai faingata’a’ia. Ko e ngaahi tokoni mavahe mo e ngaahi liliu ‘e ‘ikai faingata’a ia ke fakahoko.

Ko e kakai koe 'oku 'ikai ken au faingata'a'ia 'oku 'ikai ke nau hanu ki he kakai 'oku faingata'a'ia he taimi 'oku tauhi lelei ai kinautolu. Kapau leva 'e 'i ai ha fonua kuo nau fokotu'u ha lao pe ko ha polokalama tokoni mavahe ma'ae kakai 'oku faingata'a'ia ken au ma'u 'a e tu'unga tatau 'o hange ko e kakai kehe pea 'ikai ke 'i ai ha fefakafaikehekehe'aki.

Kupu 6: Kakai Fefine 'oku nau fokoutua he faingata'a fakaesino.

Ko e ngaahi fonua 'oku 'i ai 'enau tokanga mavahe ke fakapapa'ui ko e kakai fefine mo e tamaiki fefine 'oku faingata'a'ia 'oku 'ikai ke ngaahi kovi'i kinautolu koe'uhi ko e fefine kinautolu pe ko 'enau faingata'a'ia, 'a ia 'oku fakapapa'ui ai 'e he ngaahi fonua 'i he ngaahi founa kehekehe ko e kakai fefine 'oku faingata'a'ia 'oku nau ma'u 'a e totonu 'a e tangata mo e tau'ataina tatau 'o hange ko e ni'ihi kehe.

Ko e ngaahi fonua 'oku nau ngaue'aki 'a e ngaahi founa totonu ke fakapapau'i ko e kakai fefine 'oku faingata'a'ia 'oku malava ken au ma'u 'a e totonu 'a e tangata mo e tau'ataina 'oku ngaue'aki 'e he konivesio ni.

Kupu 7: Fanau 'oku nau Faingata'a'ia

Ko e ngaahi fonua 'oku nau fokotu'u 'a e ngaahi founa ke fakapapau'i ko e fanau 'oku faingata'a'ia 'oku nau ma'u pe 'a e tauataina tatau mo e totonu 'o hange ko e long'a'i fanau 'oku 'ikai ke nau ma'u ha faingata'a fakaesino.

Ko e taimi 'oku fa'u ai ha fo'i fakakaukau fekau'aki mo e fanau 'oku faingata'a'ia ko e me'a mahu'inga taha ko e ha e me'a 'oku lelei ki he ki'i leka ko ia.

Ko e ngaahi fonua leva 'oku nau fakapapau'i ko e fanau koe 'oku faingata'a'ia 'oku nau tatau pe mo e fanau makehe

- 'Oku 'i ai 'enau totonu ke nau lea mai'aki e ngaahi me'a 'oku nau uesia ai.
- Ma'u ha tokoni ke ne lea 'o tala 'enau fakakaukau 'o fekau'aki mo e ta'u 'o e leka mo 'ene faingata'a'ia.
- 'oange 'enau fakakaukau ki loto 'o fakatefito 'i he ta'u motu'a 'o e leka.

Kupu 8: Fakatupulakiange ho'o ilo ki he Konivesio

Ko e ngaahi fonua ke nau fakahoko leva ha ngaahi founa totonu ke lau 'a e ngaahi me'a 'oku 'ikai lelei oku nau 'ilo'i fekau'aki mo e kakai 'oku faingata'a'ia pea ke tala ki he ngaahi taki 'o e ngaahi kolo fakalukufua ko e kakai 'oku faingata'a'ia 'oku 'i ai 'enau totonu ki he ngaahi ngaue 'oku nau fakahoko.

Ko e ngaahi me'a 'eni 'oku ngaue'aki 'e he ngaahi fonua ke a'usia e ngaahi taumu'a ngaue.

- Fakalele ha ngaahi feinga faka pule'anga
- Ngaue'aki e ngaahi 'ilo fakaako ke ako'i e kakai ke faka'apa'apa'i e kakai 'oku faingata'ia.
- Fakalotolahi e kakai he ma'u'anga fakamatala ke fakaha 'a e ngaahi me'a 'oku malava 'e he kakai 'oku faingata'ia.
- Faka'ai'ai ha ngaahi ako fekau'aki mo e faingata'ia.

Kupu 9: Taukei Ngaue.

Ko e kakai 'oku faingata'ia 'oku 'i ai 'enau totonu ken au nofo taautaha mo tau'ataina mo kau ki he ngaahi me'a 'i he mo'ui. Koe'uhi pe ke nau fakahoko'eni, 'oku fiema'u leva 'e he ngaahi fonua ken au ngaue'aki 'a e ngaahi founa totonu ke 'oange ki he kakai 'oku faingata'ia ha faingamalie 'o hange ko e kakai kehe, 'i he ngaahi me'a, fetu'utaki, ngaahi fakamatala mo e ngaahi tokoni 'oku 'ata ki he pule'anga.'Oku 'ata pe 'i he ngaahi kolo lalahi mo e kolo he tuku'uta.

'Oku fakahoko 'eni 'e he ngaahi fonua 'o

- Kumi e ngaahi me'a 'oku ne fakafaingata'ia ke 'i ai ha ngaahi founa ke to'o 'aupito ia.
- Fakapapau'i ko e kakai 'oku faingata'ia 'oku nau ma'u 'a e faingamalie tatau ki he ngaahi langa, hala, fefononga'aki mo e ngaahi tokoni fakapule'anga 'o hange ko e ako, falemahaki, kiliniki mo e ngaahi ngaue'anga.
- Fakapapau'i ko e kakai 'oku faingata'ia 'oku vahevahe tatau 'a e faingamalie ki he ngaahi fakamatala, fetu'utaki mo e ngaahi tokoni 'o hange ko e tokoni faka'uhila 'o hange ko e 'initaneti 'i he fiema'u fakavavevave.

Ko e ngaahi fonua 'oku nau ngaue'aki e ngaahi founa totonu ke :

- Ke fokotu'u e ngaahi tu'unga ngaue ke tataki kinautolu ki ha hu'anga ki he tokoni 'oku fakaava ki he ngaahi pule'anga.
- Fakapapau'i ko kinautolu 'oku nau fakahoko e ngaahi tokoni ki he pule'anga 'oku 'i ai e faingamalie kiate kinautolu 'oku faingata'ia.
- Ngaue'aki e ngaahi faka'ilonga 'oku 'i he ngaahi tohi ma'ae kakai kui ke faingofua ki hono lau mo mahino 'i hono langa e ngaahi fale tokoni ki ha pule'anga.
- Fokotu'u ha tokotaha ke tokoni 'i hono langa e ngaahi tokoni ki he pule'anga 'o hange ko hono tataki, lau kiate kinautolu pea mo ha tokotaha polofesinale 'i hono ngaue'aki pe ha fa'ahinga faka'ilonga.

- Faka'ai'ai e ngaahi kalasi makehe 'o e tokoni ki he kakai 'oku faingata'ia ke fakapapau'i 'oku nau faingamalie ke nau ma'u ha ngaahi fakamatala.
- Hiki hake e ngaahi faingamalie ki he kakai 'oku faingata'ia ke nau ma'u ha ngaahi ma'u'anga fakamatala fo'ou mo e ngaahi fetu'utaki fakatekinolosia 'o hange ko e 'initaneti.
- Ko kinautolu 'oku nau ma'u 'a e ngaahi ma'u'anga fakamatala fakatekinolosia ken au 'oange ha faingamalie ki he kakai 'oku nau faingata'ia kae malava ke 'ata 'a e ngaahi faingamalie ni 'i ha mahu'inga 'oku ma'ulalo.

Kupu 10: Totonu 'a e anga 'o e mo'ui.

Ko e ngaahi fonua ken au fakapapau'i ko e kakai koe 'oku nau faingata'ia ken au fiefia mo ma'u e totonu ki he mo'ui 'o hange ko e kakai kehe.

Kupu 11: Tu'unga 'oku fakatu'utamaki mo e Ngaahi fakatu'utamaki fakaetangata.

Ko e ngaahi fonua 'oku nau fakahoko e ngaahi me'a kotoa p eke fakapapau'i ko e kakai 'oku faingata'ia 'oku nau hao pe mo malu'i kinautolu mei he ngaahi fakatu'utamaki fakavavevave mo fakatu'upake 'o hange ko e vela, tafea mo e ngaahi fakatu'utamaki fakaenatula, tau mo e ngaahi fakatu'utamaki fakafokifa.

Kupu 12: Faka'ilonga tatau he lao

'Oku tui 'a e ngaahi fonua ko e kakai 'oku faingata'ia 'oku 'i ai 'enau totonu ke ngaahi potupotu tatau kinautolu 'i he lao he 'oku nau malava pe 'o fakahoko e ngaahi fokotu'utu'u fakalao. Ko kinautolu pet e nau ma'u e ngaahi tukufakaholo 'enau koloa, pule'i pe 'enau pa'anga 'i he ngaahi tafa'aki fakapa'anga 'i he pangike 'o hange ko e no, mokisi no e ngaahi me'a kehekehe pe 'o hange ko e kakai kehe. Ko 'enau ngaahi koloa 'e 'ikai to'o ia meiate kinautolu ta'e 'i ai ha 'uhinga mo ha me'a fakalao.

'Oku 'i ai 'a e kakai 'oku faingata'ia 'oku nau fiema'u ha tokoni 'i he taimi 'oku nau fokotu'utu'u ha fakakaukau ke fakahoko, 'a ia 'oku fakahoko leva 'e he ngaahi fonua ha ngaahi founa ke fakapapa'ui'aki ko e kakai 'oku faingata'ia 'oku nau fiema'u 'a e ngaahi tokoni ki he'enau ngaahi ngaue fekau'aki mo 'enau ngaahi fiema'u fakapa'anga mo e lao 'oku fakakakato.

Kuopau ke fakapapau'i 'e he ngaahi fonua 'oku:

- Ko e kakai 'oku nau fakahoko e tokoni 'oku nau faka'apa'apa'i 'a e totonu mo e fili 'a e tokotaha 'oku faingata'ia.
- Ko kinautolu 'oku nau fai e tokoni 'oku nau 'ata pe mei he ngaahi palopalema 'o e filifili manako.

- Ko kinautolu 'oku fakahoko e tokoni ke 'oua ten au faka'ita'i e tokotaha 'oku faingata'ia ke ne fakahoko ha tu'utu'uni tu'uma'u.
- Ko e tokotaha 'oku faingata'ia 'e 'oange kiate ia 'a e lahi taha 'o e tokoni 'oku ne fiema'u ka 'i he taimi pe 'oku fiema'u ai.
- Ko e ngaahi tokoni 'oku 'oange 'oku vakai'i ma'u pe ia 'e he fakamaau'anga pe ko ha taha 'oku mafai ma'olungaange pe 'oku totonu pe.
- Ko e ngaahi malu'i 'oku nau fakahoko 'oku fakasi'isi'i ai 'a e kaunoa ki he totonu 'o e tokotaha koia.

Kupu 13: Hu'anga ki he Ngaahi me'a fakalao.

'Oku fokotu'u 'e he ngaahi fonua ha ngaahi founa ke fakapapau'i ko e kakai 'oku faingata'ia 'oku nau ma'u pe 'a e faingamalie tatau ki he fakamaau totonu 'o hange ko e kakai kehe.

Kapau leva 'e fiema'u te nau liliu leva ha ngaahi founa ke ngaue'aki ki he kakai 'oku faingata'ia 'i he ngaahi tafa'aki fakalao kotoa pe. 'Ikai ngata ai 'oku fiema'u ke ako'i e kakai 'oku nau ngaue 'i he tafa'aki 'o e fakamaau totonu 'o hange ko e kau fakamaau he fakamaau'anga, polisi mo e kau ngaue 'i he pilisone.

Kupu 14: Tau'atina mo e malu fakafu'ituitui.

Ko e kakai koe 'oku faingata'ia oku 'i ai 'enau totonu ki he tau'atina mo e malu 'o hange pe ko e kakai kehe. Ko e ngaahi fonua 'oku nau fakapapau'i 'e 'ikai ten au fakapopula'i ha taha pe puke ha taha kae 'oleva kuo fakangofua 'e he lao mo toe 'i ai ha 'uhinga lelei kiai. Pea 'oku 'ikai ke fakahu pe fakamou'a'I ha taha ki hono 'uhinga 'oku faingata'ia.

Ko e kakai koe 'oku faingata'ia 'oku fakapopula'i pe fakahu 'i he ngaahi feitu'u, ko 'enau totonu fakaetangata 'o kau atu ki ai mo 'enau totonu 'i he konivesio ni 'oku 'ikai totonu ke to'o ia meiate kinautolu.

Ko e lao leva 'oku ne 'omai e totonu, 'oku totonu ke tatau pe ki he kakai 'oku faingata'ia mo kinautolu 'oku sai pe. Kaekehe ko e ngaahi liliu 'e fakahoko ia ki he ngaahi taumu'a na'e 'osi fakahoko pe ko ha feitu'u 'oku 'i ai 'a e kakai 'oku faingata'ia ke malava ke nau ma'u ha faingamalie pe 'enau totonu 'oku 'i he konivesio ni.

Kupu 15: Tau'atina mei he fakamamahi, siokita, tukuhifo mo e tautea.

Kuo fakapapau'i 'e he ngaahi fonua 'oku 'ikai 'i ai ha taha 'e fakamamahi'i, ngaahi kovi'i, ta'e'ofa'i pe tukuhifo ia 'i ha ngaahi to'onga.

‘I he ngaahi me’a makehe, kuo fokotu’u ai ‘e he ngaahi fonua ha ngaahi founa ‘o hange ko hono fa’u e lao ke fakapapau’i ko e kakai koe ‘oku faingata’ia ‘oku ‘ikai ke fakamalohi’i kinautolu ‘i hono fakahoko ha ngaahi faito’o pe ko ha ngaahi fekumi faka-saianisi.

Kupu 16: Tau’ataina mei hono fakahoko ‘a e ta mo e ngaahi kovi’i.

Kuo fokotu’u ‘e he ngaahi fonua ‘a e ngaahi founa ko ‘eni ke:

- Malu’i e kakai ‘oku faingata’ia ‘i honau takitaha ‘api mei he ngaahi kovi’i ‘oku fakahoko kiate kinautolu pea mo kinautolu kotoa pe ‘oku nau feinga ke pule’i kinautolu.
- Fakahoko ha tokoni kiate kinautolu pea mo kinautolu kotoa pe ‘oku nau feinga ke pule’i kinautolu.
- Fakahoko ha tokoni kiate kinautolu ‘oku nau tokangaekina e fa’ahinga ‘oku faingata’ia mo ‘enau takitaha family ken au fakatokanga’i e ngaahi to’onga e kakai ‘e ni’ihi ki he kau faingata’ia ‘i he’enau lea kovi, ngaahi kovi’i kinautolu, ta ‘o lipooti kiate kinautolu.
- Fakapapau’i ko e ngaahi tokoni mo e malu’i ‘oku nau fai ‘oku fakatatau pe ki he ta’u mo e faingata’a fakaesino ‘oku ne fokoutu ai.
- Fakapapau’i ko e ngaahi naunau mo e polokalama ma’ae kakai faingata’ia ‘oku fakalele mo pule’i ia ‘e he ngaahi kautaha ‘oku ‘ikai ke kaka.
- Fakahoko ha ngaahi tokoni ki he kakai faingata’ia na’e fakahoko kiate kinautolu ha ngaahi fakamamahi ke nau toe fakaakeake mai ‘enau mo’ui ki he ngaahi mo’ui angamaheni ‘i he sosaieti.
- Ngaue ‘a e lao ke fakapapau’i ‘a e fa’ahinga ‘oku nau angamaheni’aki ‘a hono fakamamahi’i e kakai fefine mo e longa’i fanau ‘oku faingata’ia ke fakangata he kuopau ke fakatotolo’i ‘enau ngaue kovi ne fakahoko.

Kupu 17: Malu’i ha totonu ‘o ha taha.

Ko e tokotaha kotoa pe ‘oku faingata’ia ‘oku ne ma’u ‘a e fo’i totonu tatau mo e kakai kehe ke faka’apa’i

Kupu 18: Tau’ataina ki ho’o ngaue pea mo e fonua ‘oku ke kau kiai.

Kuo fakapapau’i ‘e he ngaahi fonua ko e kakai ‘oku faingamalie ‘oku nau tau’ataina ki he’enau ‘alu mo ‘enau fili pe ko fe fonua ten au kau kiai ‘o hange ko e kakai kehe.

Ke nau fakapapau’i ‘oku tatau pe e kakai faingata’ia mo e kakai kehe:

- Ma’u e totonu ke liliu honau tangata’i fonua

- Ma'u faingamalie ke liliu fakapepa honau fonua 'i he paasipooti
- Tau'ataina ke mavahe mei hono fonua
- Toe malava ke toe foki mai

Ko e fanau koe 'oku faingata'a ke lesisita pe tohi he taimi pe 'e fa'ele'i mai ai, fakahinoga kinautolu, feitu'u ne fa'ele'i kinautolu ai pea ke tokanga'i foki kinautolu 'e he'enua ongomatu'a.

Kupu 19: Nofu tau'ataina mo 'ete kau he nofo he sosaieti.

Ko e kakai koe 'oku faingata'ia 'oku nau ma'u pe 'a e tau'ataina tatau mo e kakai kehe ke kau he memipa 'o e kolo.

Kuo fakapapau'i ai 'e he ngaahi fonua ha ngaahi founa ke tokoni'i e kakai 'oku faingata'ia ke fakafiefia'i 'enua totonu'aki 'enua fakapapau'i 'oku nau:

- Ma'u ha faingamalie ke nau fili pe ko fe feitu'u te nau nofo ai, Ko hai e nofo ai 'o hange pe koe kakai kehe.
- Taimi 'oku nau kau ai ha me'a 'i he komuiniti,siasi pe 'i ha feitu'u 'oku 'i ai ha falukunga kakai tokolahi 'oku fiema'u pe tokangaekina kinautolu ke 'oua te nau ongo'i ma mo ongo'i 'oku nau kehe kinautolu mei he toenga 'o e kakai.
- Fakahoko tatau pe ho ngaue ki he kakai kehe mo ho'o ngaue ki he kakai faingata'ia kae tautauefito kapau 'oku ke 'i ha feitu'u kakai'ia.

Kupu 20: Ngaue honau ngaahi sino.

Ko e ngaahi fonua ke fakapapau'i 'oku 'oange ha faingamalie ki he kakai 'oku nau faingata'ia 'i he taimi 'oku nau fefononga'aki ai'o 'ikai fakafalala ha fa'ahinga me'a.

'A ia ko e ngaahi founa 'eni malava ai:

- Fakafaingofua'i 'a e fefononga'aki 'a e kakai faingata'ia 'i ha fa'ahinga me'a pe 'i he taimi 'oku nau fiema'u ai pea ke nau fakahoko ia 'i ha mahu'inga te nau lava 'o feau.
- Tokonia e kakai faingata'ia ke nau faingamalie 'i he tokoni ki he ngaue honau ngaahi sino pehe ki he tekinolosia mo e kakai ke tokoni'i kinautolu 'i he totongi te nau ala lava 'o feau.
- Fakahoko ha ngaahi ako ki he kakai 'oku faingata'ia pehe kiate kinautolu 'oku nau tokoni kiate kinautolu 'oku faingata'ia 'i ha ngaahi taukei 'o e ngaue honau sino.
- Fakalotolahi'i 'a e kakai 'oku nau tokonia e hikingofua pea mo e tekinolosia ke fakafaingofua 'a e tafa'aki kotoa 'o e ngaue honau sino.

Kupu 21: Tau'atina ho'o fakaha fakakaukau mo e a'usia 'a e ngaahi fakamatala.

Ko e ngaahi fonua ke nau a'usia ha ngaahi sitepu 'oku malava ai he kakai faingata'ia ke 'i ai ha'anau totonu ke nau lea ki he ngaahi me'a 'oku nau fakakaukau ki ai pea nau vahevahe 'enau 'ilo hange koia 'oku fakahoko 'e he kakai kehe. 'Oku fakakau atu ki ai 'a e tau'atina ke nau fehu'i, vahevahe 'a e ngaahi fakamatala pea moe ngaahi fakakaukau 'o fakafou 'i he talanoa nima,mata'i tohi ma'ae kakai kui pe ko hono tohi mata lalahi pe ko ha toe fa'ahinga fetu'utakiange.

Ko e ngaahi sitepu ke fakakau he ngaahi fonua:

- Fa'u ha ngaahi fakamatala ki he kakai 'i he ngaahi founa kehekehe pe (hange ko e mata'i tohi ma'ae kakai kui,pe 'ilekitulonika)
- Fakafaingamalie 'a e kakai 'oku nofo faingata'ia ke nau ngaue'aki 'a e mata'i tohi ma'ae kui pe koe talanoa nima pea moe fa'ahinga kehekehe 'o e fetu'utaki 'i he taimi 'oku nau ngaue'aki ai 'i he ngaahi fatongia 'a e pule'anga.
- Faka'ai'ai 'a e ngaahi kautaha taautaha ke nau fakahoko ha tokoni ki he kakai 'o fakahoko he 'initaneti,pea ke fa'u ha ngaahi fakamatala 'i ha founa 'e lava 'e he kakai faingata'ia 'o a'usia.
- Ke tau tali pea ke tau fakatupulaki hono ngaue'aki 'a e talanoa nima.

Kupu 22: Faka'apa'apa'i 'a e Fakapulipuli

Ko e fakapulipuli 'a e mo'ui 'a e tokotaha nofo faingata'ia 'oku 'ikai totonu ke kaunoa'ia ha taha ai 'o ta'e'uhinga pe 'i ha fa'ahinga me'a 'o fepaki mo e lao. Ko e langilangi mo e ongoongo 'o e kakai faingata'ia 'oku 'ikai ke 'ata ke 'ohofi 'i ha'anau fakafepaki ki he lao. Ko e lao ke malu'i 'a e kakai 'oku faingata'ia mei he ngaahi 'ohofi ko ia.

Ko e ngaahi fonua ke nau malu'i 'a e ngaahi fakamatala fakafo'ituitui 'i he mo'ui mo e ongoongo 'a e kakai faingata'ia 'o tatau pe ha fa'ahinga me'a kuopau ke malu'i 'enau ngaahi fakamatala.

Kupu 23: Faka'apa'apa ki 'Api mo e Famili

'I he ngaahi fonua 'oku nau ngaue'aki e ngaahi founa totonu ke fakapapau'i ko e kakai 'oku faingata'ia 'oku nau ma'u pe 'a e tau'atina kakato 'o hange ko e kakai 'oku 'ikai ke nau faingata'ia 'i ha taimi 'oku mali,fa'u ha famili fo'ou hoko foki ko ha ngaahi matu'a kae pehe foki ki ho'o fekainga'aki 'e malava ke nau

- Tau'atina ke nau mali mo ma'u ha family
- Tau'atina pe ko e fanau 'e tokofiha te nau fiema'u mo e taimi ke fakahoko ai.
- Malava pe 'o mo'ui pe 'iate kinautolu.

‘Ikai ngata ai ko e kakai ‘oku faingata’ia ‘oku nau ma’u pe ‘a e totonu tatau ‘o hange ko e kakai ‘oku ‘ikai ke nau faingata’ia ke nau lava ‘o ohi pe pusiaki’i ha ki’i leka pe te na hoko ko ha ongomatu’a tauhi ki ha fanau kae fakatatau ki he lao, ka ko e me’a mahu’inga taha ko e me’a ‘e lelei ki he ki’i tokotaha ko ia. Ko e kakai faingata’ia ‘oku feima’u pe ke tau ‘oange ha tokoni kiate kinautolu ki hono tauhi ‘enau fanau he taimi mo e feitu’u te nau fiema’u ai.

Ko e long’a’i fanau ‘oku faingata’ia ‘oku nau ma’u pe mo e totonu tatau ‘o hange ko e fanau ‘oku ‘ikai faingata’ia ‘i honau takitaha famili. Ko e ngaahi fonua leva ‘oku nau ‘omai e ngaahi fakamatala, tokoni ke pouaki’aki ki he fanau ‘oku faingata’ia mo honau takitaha famili.

‘E ‘ikai ‘ave ha ki’i leka mei he’ene ongomatu’a ‘o kapau ‘oku ‘ikai loto kiai tukukehe kapau kuo loto kiai e fakamaau’anga koe’uhi ko e feinga pe ki ha lelei ma’ae ki’i leka. [Ko e faitu’utu’u ni ko ‘eni ‘e fakatefito pe ia ‘i he mo’oni ko e ongomatu’a ‘a e leka ‘oku faingata’ia]’a ia ‘oku ‘ikai malava ‘e he family ‘o tauhi ‘a e ki’i leka ‘oku faingata’ia ‘e tokoni mai leva ‘a e kainga pe famili ‘o hange ko e mehikitanga,fa’etangata pe ko e kui ki hono tokangaekina ‘o e ki’i leka. Kapau leva ‘e ‘ikai malava ‘o fakahoko ‘eni pea ‘e ‘ave ki he famili te nau tauhi.

Kupu 24: Ako

Ko e kakai ‘oku faingata’ia ‘oku ‘i ai ‘enau totonu ke nau ako ‘o hange ko e kakai ‘oku ‘ikai ke faingata’ia. Ko e ngaahi founga ‘oku nau fakapapau’i ko e ngaahi tefito’i ako fakakatoa ‘oku kau atu ki ai e kakai faingata’ia ‘i he ngaahi kalasi takitaha ke faka’ata ke tau kakato e malohi ‘a e tangata.

Ko ia ai ko hono fakahoko ia ‘oku fakapapau’i ‘e he ngaahi fonau ko e :

- Fanau ‘oku faingata’ia ke tau’ataina pe ‘enau ako ‘i ha palaimeli pe ko e lautohi pea mo e ngaahi kolisi maolungaange ‘o hange ko e fanau ‘ikai ke nau faingata’ia.
- Ngaahi ako ke fokotu’u ha ngaahi lao ke ongo’i pe ‘e he fanau faingata’ia ‘oku nau tau’ataina.
- Kakai ‘oku faingata’ia ke nau ma’u ha ngaahi tokoni mei he ako fakalukufua
- Kakai ‘oku nau faingata’ia ‘oku malava ke nau ma’u e ngaahi tokoni mei he ako taukeiange ki hono teuteu’i kinautolu.

Ko e ngaahi fonua ‘oku akonekina e kakai ‘oku faingata’ia ki he mo’ui pea moe ngaahi taukei fakasosiale, ‘a ia ‘oku kau atu kiai mo e ngaahi founga totonu ko ‘eni ‘o hange ko e:

- Fakafaingamalie e kakai ‘oku faingata’ia ken au toe akoange ke ‘ilo e ngaahi kalasi ‘o e fetu’utaki ‘o hange ko e ngaahi lea ‘oku ngaue’aki pe e ngaahi faka’ilonga, pea mo e ngaahi founga e tokoni kiate kinautolu ken au tau’ataina he taimi ‘oku nau ngaue holo ai.

- Fokotu'utu'u ha kakai ke nau tokoni mo fakalele 'enau ngaue.
- Fakapapau'i ko e fanau 'oku nau kui pe tuli ke ako'i kinautolu ki he ngaahi fetu'utaki te nau mahino'i.

Ko e ngaahi fonua 'oku totonu ken au fakatokanga'i ange 'a e ngaahi sitepu ke haea mai ha kau faiako, fakakau mai kiai e faiako 'oku faingata'ia, 'oku 'i ai 'ene 'ilo ki he talanoa nima mo e talanoa ki he kui, pea ke toe ako'i ange 'a e kau ngaue katoa ki he founa 'a hono tauhi 'o e kakai faingata'ia.

Ko e kakai 'oku faingata'ia 'oku 'i ai pe 'enau totonu ke nau ma'u 'a e ngaahi faingamalie 'o hange ko e fa'ahinga 'oku nau ako he ngaahi univesiti, ngaahi ako ngaue kae pehe ki he ako 'oku toe ma'olunga ange 'o 'ikai ke 'iate kinautolu 'a e me'a koe fefakafaikehekehe'aki. Pea ki he ngaahi fonua ke fakapapau'i ko e ngaahi liliu 'oku fakahoko he ako, univesiti, moe ngaahi senita ako 'oku tokoni ki he kakai'oku faingata'ia ke ma'u ha'anau faingamalie ki he taha 'o e ngaahi ako.

Kupu 25: Mo'ui lelei.

Kuo felotoi 'a e ngaahi fonua ke 'oua na'a fakafaikehekehe'i 'a e kakai 'oku nau mo'ua he faingata'a fakaesino koe'uhi ko 'enau tu'unga mo'ui lelei he 'oku 'i ai pe 'enau totonu 'akinautolu 'o hange ko e fa'ahinga 'oku nau ma'u 'a e sino mo'ui lelei. Pea kuopau ke fakahoko 'eni 'i ha ngaahi founa kuo 'osi fokotu'utu'u 'o hange:

- Ko hono fakatau'ataina'i mo fakahoko kakato kiate kinautolu 'a efouna ke tauhi ai hotau sino ke mo'ui lelei, mo tokangaekina foki mo e taimi 'oku fanau ai ke nau ma'u pe ha sino mo'ui lelei ki he 'enau lelei fakalukufua.
- Vahe mai 'a e ngaahi founa tauhi ki he mou'i lelei 'a ekakai faingata'ia, kau atu kiai mo e founa 'a hono tokangaekina 'o e taumu'a 'o e ngaue ni.
- Ke fakahoko ke a'u 'a e ngaahi founa ni ki he taki 'o e kolo koia 'o tatau ai pe ki he ngaahi kolo toe iiki ange.
- Fakapapau'i ma'u pe ku tatau pe ngaue 'a e toketa kiate kinautolu mo e fa'ahinga 'oku 'ikai ken au si'i faingata'ia, hange ko e taimi 'oku 'oange ai 'enau faito'o ki honau sino, mo e taimi 'oku felotoi ai ha taha kuopau pe kene fakahoko 'a e 'uhinga 'o 'enau felotoi ki ha me'a. K e fakapapau'i he toketa mo e kau ngaue 'i he feitu'u ko ia 'oku nau 'ilo ki he totonu 'a e kakai 'oku faingata'ia pea moe ngaahi founa ki hono tauhi kinautolu ke nau moui lelei.
- Tapu e fefakafaikehekehe'aki 'i he ngaue mo e kakai faingata'ia 'i he mo'ui lelei kae pehe ki he 'enau ngaahi malu'i 'i ha ngaahi founa 'oku 'uhinga malie foki.

- Ta'ofi 'a e kakai mei he fefakafaikehekehe'aki mo e kakai 'oku nau faingata'ia 'i he taimi 'oku ngaue ai kiate kinautolu 'i he me'akai mo e vai foki.

Kupu 26: Ngaahi me'a ke fakalelei'i

Ko e ngaahi fonua ken au fokotu'u ha ngaahi sitepu 'oku taau mo fe'unga ke tokoni ki he kakai ko ia 'oku nau faingata'ia ke nau malava ke nau tau'ataina 'i he'enu to'onga mo'ui, faka'atamai, fakasosiale pea pehe foki ki he'enu ngaahi ngaue 'ikai ko ia pe ka 'oku ongo'i 'oku kakato 'enu mo'ui ai. 'E malava ke fakahoko 'a hono fakalelei ko eni 'i he kau fakataha mai 'a e ngaahi kautaha ki hono fakalelei'i 'a e ngaahi polokalama mo tokangaekina 'enu mo'ui, ko 'enu ngaahi ngaue, ako kae pehe foki ki he'enu fakafeohi fakasosiale.

Ko ia ai ko e taha 'eni 'o e ngaahi sevesi mo e polokalama 'oku totonu ke fakahoko:

- Fakahoko ia he vave taha pea ke 'i mu'a ma'u pe.
- Fakatefito pe 'i he ngaahi malohi mo e ngaahi fiema'u fakataau taha
- Tokoni ki he kakai 'oku faingata'ia 'o kau kiai 'a e sosaieti
- Ke ke hoko foki ko ha taha volenitia[ngaue'ofa]

Ko e ngaahi fonua ke nau poupou'i 'a e:

- Hokohoko atu pe 'a hono fakataukei'i 'akinautolu 'oku ngaue 'i he fakalelei ni.
- Ko hono ngaue'aki ko ia 'o e tekinolosia mo e ngaahi naunau sivi ki he kakai faingata'ia 'i he founga 'o e fakalelei.

Kupu 27: Ngaue mo e ngaahi Lakanga

Kuo loto 'a e ngaahi fonua mo e konivesio ni 'oku 'i ai 'a e totonu 'a e kakai faingata'ia 'o hange ko ia 'oku tau ma'u 'ekitautolu 'oku 'ikai ke tau faingata'ia fakaesino. Ko e ngaahi fonua ke nau fokotu'u 'a e ngaahi sitepu pau ke fakamahino ko e fa'ahinga 'oku faingata'ia 'oku 'i ai 'enu totonu ki hono ngaue'aki 'o kau atu ki ai 'a e:

- Tapui 'a e faikehekehe'i 'okinautolu 'oku faingata'ia 'i he ngaahi feitu'u 'o hange ko e ngaue'anga, kau atu kiai 'okapau 'e ma'u ha'o ngaue kae pehe foki ki hono tokangaekina 'a e tupulaki 'a 'enu mo'ui lelei mo 'enu nofo malu.
- Fakapapau'i ko e kakai ko ia 'oku nau faingata'ia 'oku pau ma'u pe 'enu ngaahi ngaue 'oku fakahoko, faingamalie tatau, totongi tatau 'i hano fakahoko ha ngaue 'oku tatau kae pehe foki ki he malu mei ha ngaahi faingata'a pe, 'ikai ko ia pe ka ko e taimi ke fakahoko ai ha ngaahi talanoa fakangaue pe.

- Kuopau ke fakapapau'i ko e kakai faingata'ia 'oku nau tauataina ke nau kau ki ha ngaahi fa'ahinga fakataha'anga 'o hange ko ia koe kakai 'oku 'ikai ke nau faingata'ia.
- Ko e ngaue totongi 'a e kakai faingata'ia pe koe fakahoko ki he ngaahi pisinisi pe koe pule'anga ken au ngaue'aki 'a e kakai faingata'ia pea 'i he taimi tatau pe oku fiema'u pe mo 'enau malu 'akinatolu.

Kupu 28: Tu'unga fe'unga 'a e Anga 'o e nofo mo e malu hono tauhi.

Ko e ngaahi fonua 'oku nau 'oange 'a e faingamalie ki he kakai 'oku faingata'ia pea pehe ki honau family ke 'i ai 'enau totonu fe'unga ki honau family kae pehe foki 'a e sosaieti, kau atu kiai mo 'enau me'akai, vala mo e fale foki. 'Oku nau fa'u 'a e ngaahi me'a ni ke 'ata pea 'ikai ke kau ai 'a hono fakafaikehekehe'i kinautolu.

Ko ia ai kuo loto taha 'a e ngaahi fonua, ko e kakai 'oku nau faingata'ia 'oku 'i ai 'enau totonu ki he malu 'a e kakai. Ko ia ai 'oku totonu ai ke nau muimui 'i ha ngaahi siteu pau ke malava ke nau fakahoko 'a e ngaue 'i he taimi tatau pe 'e malava ke nau kau atu ki hono tokonia 'a e fa'ahinga 'oku nau fiema'u ha tokoni hange ko e fiema'u ki he vai, ngaahi polokalama ke tokoni ki he kakai 'oku nau masiva 'ikai ha me'a pea pehe ki he 'enau ngaahi fale mo 'enau ngaahi vahenga malolo.

Kupu 29: Ko ho'o kau 'i he me'a fakapolitikale mo e mo'ui 'a e kakai.

Ko e ngaahi fonua ke nau fakapapau'iangē mu'a 'oku kau 'a e kakai faingata'ia 'i he ngaahi me'a fakapolitikale kae pehe foki ki he mo'ui 'a e kakai 'o hange koia ko e kakai 'oku 'ikai ke nau faingata'ia. 'E malava ke nau ki ha fa'ahinga fili pe ko 'enau tu'u 'o kaunga kau mo kinautolu.

Ko ia ai 'oku kau heni ai:

- Ko e fai'anga fili 'oku mahino ngofua pea 'oku mahino kiate kinautolu
- Malu'i 'a e totonu 'a ha paloti fakapulipuli.
- Faingamalie 'a e kakai 'oku nau faingata'ia ke kau tu'u 'o kau fakataha mo kinautolu 'oku 'ikai faingata'ia he fili pea
- Malava foki 'a e kakai faingata'ia ni 'o ma'u ha tokoni 'i he fai'anga fili 'i he taimi 'oku nau fiema'u ai ha taha 'iate kinautolu pe.

Ko e ngaahi fonua ke nau tokoni'i 'a e 'ataakai kae pehe ki hono faka'ai'ai 'a e kakai 'oku faingata'ia ken au kau 'i he ngaahi me'a fakafonua kau atu foki kiai mo ngaahi kautaha fakatautaha, paati 'a e kau politikale pea mo e ngaahi kulu 'oku nau fakafofonga'i 'a e kakai 'oku faingata'ia.

Kupu 30: Kau he ngaahi ouau fakafonua,va'inga,taimi 'ata mo e sipoti.

Ko e kakai 'oku faingata'ia 'oku 'i ai pe 'enau totonu ke nau kau fakataha mo kinautolu 'oku 'ikai ken au faingata'ia he ngaahi ouau tukufakaholo pe fakafonua.

Ko e ngaahi fonua ke ngaue'aki 'a e ngaahi sitepu ni ke fakapapau'i ko e kakai faingata'ia 'oku 'i ai pe 'enau kaunga ki he :

- Ngaahi naunau tukufakaholo,hange koe tohi mo e ngaahi tohi kuo pulusi.
- Polokalama televisone mo e filimi pehe ki he fala mamata'anga faiva.
- Feitu'u ki he ngaahi ngaue fakafonua 'o hange ko e fale mamata'anga faiva,mesiume,fale hele'uhila,ngaahi laipeli mo e ngaahi sevesi fakatakimamata.
- Ko 'ene mata ngofuaange ko ia 'a e ngaue ki he ngaahi feitu'u 'iloa 'oku ha mai mei ai 'a e mahu'inga 'a e tukufakaholo ko ia 'a e pule'anga ko ia.

Ki he ngaahi fonua ke nau muimui k he ngaahi sitepu ni kae faingofua 'a e fakaha 'e he kakai faingata'ia 'enau ngaahi fakakaukau 'i he fa'ahi fakamusika mo 'enau poto faka'atamai 'ikai ko ia pe 'oku nau ma'u pe ia meiate kinautolu fakafaituitui pe 'ikai pe kinautolu ka koe fakalukufua 'a e sosaieti.

Ko e ngaahi fonua ke nau fakapapau'i ko e ngaahi lao kuo'osi fa'u 'e lava ke ne malu'i 'a e fakakaukau 'a e kakai,ngaahi tohi,la'ita pe ko ha ngaahi me'a kuo ma'u mei hano paaki ki hano tatau 'e taha, 'ikai ke nau fakafaikehekehe'i 'a kinautolu 'oku faingata'ia 'oku nau feinga ke nau kau ki ha ngaahi polokalama fakafonua 'i he ngaahi to'onga kehekehe pe.

Ko e kakai 'oku faingata'ia 'oku fakafaingofua pe, 'i he ngaahi to'onga 'o hange ko ia ko e kakai kehe ke tau fakatokanga'iange pe 'enau ngaahi to'onga fakafonua,lea kau fakataha atu ki ai mo e ngaahi faka'ilonga lea mo e fa'ahinga 'okinautolu 'oku tuli.

Ko ia ai ki he ngaahi fonua ke nau muimui he ngaahi sitepu ke :

- Faka'ai'ai 'a e kakai 'oku faingata'ia ke nau kau 'i ha fa'ahinga sipoti fakataha mo kinautolu 'oku 'ikai ke nau faingata'ia 'i he vave mai pe.
- Fakapapau'i ko e kakai 'oku faingata'ia 'oku nau 'i ai 'enau 'ilo ki he fa'ahinga sipoti ko ia,va'inga pea pehe ki he ngaahi feitu'u fakatakimamata mo 'enau ngaahi ngaue,
- Fakapapau'i ko e kakai 'oku faingata'ia 'oku 'i ai 'enau faingamalie ke teuteu pea ke fakahoko 'a e konga 'o e sipoti mo e va'inga 'oku 'i ai 'enau tokoni ki he kakai 'oku faingata'ia.

- Ko e longa'i fanau 'oku nau faingata'ia ke 'i ai 'enau 'ilo ki he ngaahi va'inga,taimi 'oku ata ai,ngaahi sipoti pea 'i he taimi tatau pe 'oku 'ilo pe ki ai 'akinautolu 'oku 'ikai ke nau faingata'ia.

Kupu 31: Sitetisitika mo e ngaahi Ma'u'anga Fakamatala.

Kuo lototaha 'a e ngaahi fonua ke ngaue'aki 'a e ngaahi fakamatala 'oku falala'angaange ke :

- Tokoni 'i hono fai 'a e ngaue 'a e Konivesio ni
- Tokoni ki hono fakafuofua'i 'a e ngaue 'oku fakahoko 'e he Konivesio ni
- Kumi mo fakatonutontu ha ngaahi palopalema 'oku fehangahangai mo e kakai 'oku faingata'ia 'i he' enau totonu foki.

Ko e ngaahi fakamatala ni 'oku tanaki ia mo tauhi 'i he founa 'oku faka'apa'apa'i 'a e ngaahi me'a fakapulipuli 'oku totonu ke 'ilo ki ai ha tokosi'i pe, mo e ngaahi fakapulipuli 'a kinautolu 'oku faingata'ia mo e ngaahi me'a fakatu'apule'anga foki.

Ko ia ai ko e ngaahi fakamatala katoa ke 'ilo pe kiai 'a e tokotaha faingata'ia mo e tokotaha 'oku 'ikai ke faingata'ia.

Kupu 32: Fetokoni'aki Fakavaha'apule'anga.

Kuo loto taha 'a e ngaahi fonua 'a e mahu'inga ko ia 'a e ngaue fakataha ke fakapapau'i ko e Konivesio ni 'oku lele lelei pe 'ene ngaue 'i he ngaahi fonua katoa. Ko ia ai kuo'osi fokotu'utu'u 'a e ngaahi sitepu ni ke tokoni ki he fetokoni'aki fakavaha'apule'anga 'o hange:

- Fakapapau'i ko e ngaahi polokalama ki he fakalakalaka fakavaha'apule'anga mo e ngaahi va fengaue'aki fakavaha'a pule'anga 'o kau ai 'a e kakai 'oku faingata'ia pe 'e lava pe kenau fakahoko ia.
- Fetokoni'aki 'o kau atu kiai 'a e 'a e ngaahi fakamatala kuo ma'u mo e ngaahi taukei ngaue,ako ngaue mo e ngaue lelei.
- Fengaue'aki 'i he ngaahi fakatotolo pe ngaahi fekumi ki he ngaahi me'a fakasaienisi kae pehe ki he ngaahi me'a fakatekinikale mo e
- Tufaki 'o e ngaahi fakamatala hange ko e ngaahi me'a fakatekinikale,fakapa'anga 'o hange ko e vahevahe he ngaahi tekinolosia ke mata ngofua ki he kakai faingata'ia.

Kupu 33: Tokanga'i 'a e ngaahi Naunau Fakafonua

Ki he ngaahi fonua ke nau fili ha feitu'u pau 'e taha pe toe lahiange 'i he pule'anga ke nau ngaue fakataha ki hono fakalele 'o e Konivesio ni. Kuopau ken au fa'u pe fili ha feitu'u

fakavaha'apule'anga ke tokoni kiate kinautolu 'i hono fakalele 'a e Konivesio ni pea mo 'ene ngaue.

Ko e ngaahi fonua ke nau fakahoko 'a e ngaue ko eni pea 'e sivi'i ia ke mahino pe kuo kamata 'a e ngaue ki he Konivesio ni. Ko ia ai kuopau ke tau'ataina pe 'a e ngaahi founa ko ia, pea 'e fakahoko 'a e ngaahi fakamatala kotoa pe 'o fekau'aki mo e totonu 'a e tangata 'i he ngaahi ngaue 'a e ngaahi fonua. Ko e kau memipa 'o e komiuniti tautautefito ki he kakai 'oku faingata'ia mo e ngaahi kautaha 'oku nau fakafofonga'i kinautolu ke tuku mai ha faingamalie ke nau kau 'i hono tokanga'i 'a e ngaahi founa ni.

Kupu 34: Ko e komiti mo e totonu 'o e kakai faingata'ia.

Ko kinautolu 'i he komiti ko ia 'i he totonu 'a e tokotaha 'oku fainta'ia kuopau ke nau fakatahataha 'o hoko koe paati pe 'e taha 'a e pule'anga fakatahataha. Pea 'e fa'ufa'u mie he ngaahi taukei 'ilo 'oku nau ma'u 'a e ngaahi atikolo foki ko eni 'oku fokotu'utu'u ia ki he ngaahif ounge 'e fili ai 'e he kakai 'a e komiti.

Kupu 35: Ngaahi lipooti fakavahe fonua

'E fakahoko ma'u pe 'e he ngaahi fonua 'enau lipooti ki he komiti 'o fakamahinoange 'a e founa ngaue 'oku fakalele'aki 'a e Konivesio. Ko e 'uluaki lipooti e fakahoko ia 'i loto he ta'u 'e ua he 'osi 'a e kamata 'o e Konivesio pea toki fakahoko fakata'u fa ai pe.

Kupu 36: Tu'utu'uni fekau'aki mo e lipooti.

'E fakahoko 'e he komiti 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi lipooti pea ken au fa'u ha ngaahi palani fo'ou ma'ae fonua. Pea 'e toe fetu'utaki mai 'a e ngaahi 'o 'omai ki he komiti 'a e ngaahi fakamatala hono katoa pea 'e toe fakahoko atu pe 'e he komiti ha ngaahi fehu'i.

Kapau leva 'e tomui hono tanaki mai 'a e ngaahi lipooti 'o ha fonua 'e toe fakamanatu atu pe 'e kinautolu 'a hono mahu'inga koia 'o e lipooti.

Kupu 37: Ko e va fengaue'aki 'i he vaha'a 'o e paati fakavahe fonua mo e ngaahi Komiti.

Ko e va fengaue'aki ko ia ha fonua mo 'enau komiti 'oku nau fakaha mai 'a 'enau fakahoko lelei 'a e taumu'a ngaue ko ia 'a e Konivesio. Pea 'ikai ko ia pe 'e tokoni leva 'a e komiti ki he fonua ke nau ngaue fakataha ki hono fakahoko 'a e ngaue 'a e Konivesio ni.

Kupu 38: Ko e ngaahi fakahoko ngaue 'a e Komiti mo kau ma'u lakanga.

'E malava ke fakahoko ha tokoni ki ha ngaahi fonua ke lele lelei 'a e fakahoko ngaue 'a e Konivesio ni. Ko e kau mai ko ia 'a e kau ma'u lakanga mo ngaahi paati kehekehe 'a e Pule'anga Fakatahataha 'oku nau fakataha mo vahevahe 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo 'enau ngaahi

‘isiu pe ko ha ngaahi me’a ‘oku fiema’u ke fakalelei’i pe ko ha ngaahi taumu’a ‘a e komiti ki he Konivesio.

Kupu 39: Lipooti mei he ngaahi Komiti.

‘E fakahoko ‘a e ngaahi lipooti ‘a e ngaahi komiti ki he fale fakataha’anga fakaseniale ‘a e Pule’anga Fakatahataha mo e va’a fale’i faka’ekonomika mo fakasosiale ‘a e pule’anga fakatahataha ‘a ia ‘oku fakahoko fakata’u ua nai. ‘E malava ke ‘i ai ha’ane fokotu’u pe ko ha’ane toe fakahinohino ‘o fekau’aki mo e ngaahi lipooti moe ngaahi fakamatala pe lipooti kuo ma’u ‘e he ngaahi fonua ‘oku nau kau mai ki he Konivesio.

Kupu 40: Fakataha Fakapaati ‘a e ngaahi fonua

Ko e fakataha’anga ‘o e ngaahi fonua ‘oku fakahoko ma’u pe ‘o malava ai ke fai ‘a hono fakafuofua mo alea’i ‘a e ngaahi taumu’a ‘e fakahoko’aki ‘a e ngaue ‘a e Konivesio ni. Ko e kamata’anga ‘o ha fakataha ‘e fakahoko ia ‘e he Sekelitali Seniale ‘o e Pule’anga Fakatahataha ‘o ‘ikai to e tomui ‘i he mahina ‘e ono hili hono faka’ata mo hono fakaola ‘a e Konivesio ni ke fakalele ‘i ha fonua.

‘I hono faka’osi ‘e ui ma’u pe ha fakataha ‘a e Konivesio ‘e he Sekelitali Seniale ‘o fakata’u ua ‘i he taimi ‘oku felotoi ki ai ‘a e ngaahi fonua.

Kupu 41: Ko e ngaahi founa ‘e ala kau mai ai ha fonua ki he Konivesio ni.

Ko e ngaahi founa ‘e malava ke fie kau mai ai ha fonua ki he Konivesio ni ‘e fiema’u ke ‘uluaki fetu’utaki ki he Sekelitali Seniale ‘o e Pule’anga Fakatahataha pea ‘e toe fiema’u foki ha ngaahi fakamatala pe ko ha’anau ngaahi fokotu’u mo ha ngaahi lipooti ‘o toe fakatu’asila pe ia ki he Sekelitali Seniale ‘a e Pule’anga Fakatahataha foki.

Kupu 42: Ngaahi Fakamo’oni Aleapau

‘E malava ke mou fakahoko ‘a e ngaahi fakamo’oni aleapau ko eni fekau’aki mo e Konivesio ni ‘i he ‘ulu’i ‘ofisi ‘o e Pule’anga Fakatahataha ‘i Niu ‘Ioke ‘a ia na’e talu ‘ene kamata mai mei he ‘aho 30 ‘o Ma’asi 2007.

Kupu 43: Founa ngaue fakataha.

Ko e ngaahi ngaue ‘o ha fonua kuopau ke ‘i ai hono kau fakamo’oni ke fakahaa’i ‘enau lototaha ke nau fakahoko ‘a e ngaue ‘i he founa totonu ‘o hange ko e aleapau pe ko hono toe fakapapau’i.

Ko e ngaahi fonua ko ia ‘oku te’eki ai ke nau fakamo’oni ‘e malava pe ke nau toki fakahoko ‘a e konivesio ni hono tali.

Kupu 44: Kautaha ki he totonu fakavahefonau

‘Oku ‘uhinga ‘eni ki ha kautaha ‘oku ‘i ai ha’anau mafai ke fa’u ‘o ha tu’utu’uni ‘o fekau’aki mo e konivesio ni ‘o fakafofonga’i ‘o ha falukunga kakai pe ko ha fonua ‘i ha feitu’u pau.

Ko hono fakafehoanaki ‘a e konivesio ni ki he ngaahi fonua ‘oku kau mai ki ai mo e’u kautaha foki. Ko e taimi oku fakahoko ai ha fakataha ‘a e ngaahi fonua ke alea’i ‘o ha me’a ko e ‘u kautaha ten au fili mai ‘o fakafofonga’i ‘a e fonua ‘oku nau kau ki ai.

Kupu 45:Kupu ‘o e Lao ‘oku fekainga’aki mo e Konivesio ni.

Ko e konivesio ni ‘e fakaava he ‘aho hono 30 hili ha kau mai ki ai ‘a e ngaahi fonua ‘e 20 kuo nau ‘osi felotoi ke fakahoko ‘a e ngaue. ‘I he hili ‘a e kau mai ‘a e ngaahi fonua ko eni ‘e 20, ‘e toe fakahoko leva he Konivesio ha toe feinga ki he ngaahi fonua kuo nau loto taha ke fakahoko ‘a e ngaue ni he ‘aho hono 30 hili ko ia hono fakapaasi.

‘I he taimi ‘e kamata ai ‘a e Konivesio ni ‘oku ‘uhinga ia kuo kau ‘a e Konivesio ni ki he ngaahi me’a fakalao fakavaha’a pule’anga pea ko e ngaahi fonua kuo nau felotoi ki hono fakahoko ‘e ngaue ke malava pe ken au mo’ua ‘okapau ‘e ‘ikai te nau fakahoko honau ngaahi fatongia..

Kupu 46: Ngaahi Fiema’u Makehe

‘E malava ke fakahoko ‘e ha fonua ha ngaahi liliu pe ko ha ngaahi fiema’u kehe, ka ‘e fakahoko ia ‘o ‘ikai ke ‘i ai ha kaunga pe felave’i mo e ngaue ‘a e Konivesio. Ko ia ai ko e ngaahi fiema’u makehe ko ia he’ikai ke ‘i ai ha’ane ngaahi fakafepaki ki he anga ‘a e lau ‘a e taumu’a mo e ‘uhinga ‘o e Konivesion ni.

Kupu 47: Founa ki hono fakahoko ha’o fakatonutonu

Kapau ‘e fiema’u ha fonua ha to e liliu fekau’aki mo e konivesio ni ‘e fiema’u ke fakahoko ‘a e fetu’utaki ki he Sekelitali Seniale ‘o e Pule’anga Fakatahataha, pea ‘e malava leva ke ui ‘e he Sekelitali Seniale ha fakataha pe ‘e felotoi katoa ki ai ‘a e ngaahi pule’anga kehe ki he liliu ko ia.

‘E malava ke fakahoko ‘e he vahe tolu ‘e ua ‘o e ngaahi fonua ‘oku nau kau mai ki he fakataha’i ha’anau loto taha ke fakapaasi ‘a e liliu ni pea ‘e toki faka’osi mei he sekelitali seniale. Pea ‘e toki fakahoko leva ‘e he sekelitali seniale kuo tali ‘a e lelei pea kuo fakapaasi ‘i he fakataha ki he toenga ‘o e ngaahi fonua.

Ko e liliu ni ‘e malava fakahoko ki he ngaahi fonua ‘oku nau tali ‘a e liliu, tukukehe kapau ko e kupu 34,38,39,40(‘oku ‘i ai ha’ane fekainga’aki mo e Komiti pe ko e ngaahi fakataha’anga ‘o e fonua ko ia.) koe ngaahi liliu hono kotoa ‘oku ‘ata pe ki he ngaahi fonua.

Kupu 48: Founga hono fakahoko ‘o e tohi fakafisi kapau ‘e ‘ikai ke toe fie hoko atu ‘i he Konivesio.

Ko e konga tohi ni ki he ngaahi fonua ko ia ‘oku nau kau ki he Konivesio ni, kapau ‘e fiema’u ke mou nofo pep e fakafisi mei he taumu’a ni ke mou fakahoko ho’omou tohi ‘o fakatu’asila ki he sekelitali-seniale ‘o e pule’anga fakatahataha. Pea ‘e ‘ikai leva ke toe lava ‘a e fonua ko ia ‘o kau ki ha fa’ahinga ngaue ‘o fekau’aki mo e konivesio hili ‘a e ta’u ‘e taha hono fakahoko ko ia ho tohi fakafisi ki he Sekelitali Seniale.

Kupu 49: Founga hono fa’u e tohi

Ko e konivesio ni foki na’e fa’u ia ke malava ‘a e tokotaha kotoa ‘o lau mo ‘uhinga malie kiate ia.

Kupu 50: Ngaahi Lea kuo’osi fai hono liliu lea kiai ‘a e Konivesio ni.

Kuo lava foki hono liliu ‘a e ngaahi fakamatala ‘o e konivesio ni ki he ngaahi lea ‘o e ngaahi fonua ni ‘a ia ko e lea faka-‘Alepea, Siaina, Pilitania, Lusia mo e Sipenisi foki.

This translation was produced as part of the Pacific Disability Forum and Australian Human Rights Commission joint project *Building the capacity and knowledge of Disabled Persons Organisations and government representatives in the Pacific to progress disability issues*. The project was funded by AusAID.

The plain English guide to the Convention on the Rights of Persons with Disabilities, used for this translation, is available at:

[http://www.ag.gov.au/www/agd/rwpattach.nsf/VAP/\(CFD7369FCAE9B8F32F341DBE097801FF\)~o_Plain+English+guide+to+the+Conventiion.doc/\\$file/o_Plain+English+guide+to+the+Conventiion.doc](http://www.ag.gov.au/www/agd/rwpattach.nsf/VAP/(CFD7369FCAE9B8F32F341DBE097801FF)~o_Plain+English+guide+to+the+Conventiion.doc/$file/o_Plain+English+guide+to+the+Conventiion.doc)

The complete text of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities is available at:

<http://www.un.org/disabilities/convention/conventionfull.shtml>